

ЛОГІКА ТА ДИСЦИПЛІНИ ЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ

Н. А. Колотілова, канд. філос. наук, доц., КНУТШ

СПЕЦИФІКА РИТОРИКИ АЛКУІНА ЙОРКСЬКОГО

У статті розглянуто специфіку концепції риторики одного з фундаторів західноєвропейської середньовічної схоластики Алкуїна Йоркського. Встановлено, що практичний характер риторики дає можливість пристосувати її і до християнського віровчення, і до державотворчої діяльності, а також взаємозв'язок риторики і діалектики щодо винаходу матеріалу промови в розробці аргументів як для захисту позиції оратора, так і для її спростування.

Ключові слова: риторика, діалектика, аргумент, винахід, доведення, спростування.

В статтє рассмотрено специфику концепции риторики одного из основоположников западноевропейской средневековой схоластики Алкуина Йоркского. Подчеркнуто, что практический характер риторики предоставляет возможность приспособить ее и к христианскому вероучению, и к государственной деятельности, а также взаимосвязь риторики и диалектики относительно изобретения материала речи в разработке аргументов как для защиты позиции оратора, так и для ее опровержения.

Ключевые слова: риторика, диалектика, аргумент, изобретение, доказательство, опровержение.

The article deals with the specifics of the concept of rhetoric one of the founders of medieval scholasticism Alcuin of York. Emphasized, that the practical nature of rhetoric provides the ability to adapt it to Christian doctrine and state activities, and the relationship of rhetoric and dialectic in the invention of the material of speech in the development of argument both to defend the position of the speaker and for its refutation.

Keywords: rhetoric, dialectic, argument, invention, proof, refutation.

З другої половини ХХ ст. риторика переживає своє "друге народження". Інтерес до цієї дисципліни зумовлений насамперед її практичною спрямованістю, тобто зокрема тим, що в умовах гуманістичного відкритого суспільства, розвитку засобів масової інформації, а останнім часом і формування віртуальної комунікації через інтернет-мережу вміння публічно виступати, захищати свої положення, грамотно критикувати точки зору опонентів мають важливе значення.

З іншого боку, риторика має дуже давні традиції. Тому звернення до досвіду минулих часів, у тому числі до епохи Середньовіччя, є виправданим з огляду на те, що в цей період відбувається остаточне закріплення риторики як навчальної дисципліни в системі освіти.

Проблематика риторики в епоху Середньовіччя досліджувалась на терені колишнього Радянського Союзу та пострадянському просторі в працях, присвячених історії риторики (С. С. Аверінцев, М. Л. Гаспаров, А. К. Михальська та ін.) та історії філософії й логіки (Г. І. Волинка, Е. Н. Лісанюк, С. С. Неретіна, Н. А. Рубцова, Л. Г. Тоноян та ін.). Останнім часом у царині логіки та теорії аргументації з'явилися роботи, в яких намагаються встановити певні взаємозв'язки між логікою та риторикою (В. Ф. Берков, Б. Гаррсен, А. І. Мігунов, В. І. Чуєшов та ін.). Однак проблема взаємозв'язку риторики та діалектики (логіки) в середньовічній схоластичі

практично залишалась поза увагою фахівців. Тому метою даної роботи є з'ясування особливостей риторики та її взаємозв'язку з діалектикою в роботах Алкуїна Йоркського, якого вважають основоположником західноєвропейської схоластики.

У Західній Європі піднесення інтелектуального життя розпочинається з епохи Каролінгського відродження. Загалом в епоху Середньовіччя центрами культури були переважно монастирі, при яких створювались школи. В школах викладались "сім вільних мистецтв", що поділялись на "тривіум", до складу якого якраз входили риторика й діалектика, та "квадривіум". Саме ці "вільні мистецтва" з деякими варіаціями складали усталений зміст тогочасної освіти [див. 1].

Імператор Карл Великий, прагнучи політичної та соціально-духовної єдності держави, створює придворну школу, яку очолює його радник з питань культури та освіти, виходець з Англії, Алкуїн Йоркський (735–804 рр.). Дослідники середньовічної філософії та культури відмічають, з одного боку, значний внесок імператора в освітянський рух, а з іншого – внесок Алкуїна, який, по суті, заклав основи майбутнього Паризького університету. Е. Жильсон, наприклад, пише про те, що велич Алкуїна полягала більше в його діяльності в галузі освіти, ніж в його творах: "Другорядний ексегет і теолог, посередній поет, він залишив досить скромну спадщину в галузі вивчення вільних мистецтв... Справжня велич Алкуїна пов'язана з його особистістю й цивілізаторською діяльністю, а не з його книгами" [2]. Хоча свою "Філософію Середніх віків" Е. Жильсон присвячує саме Алкуїну.

Проте, на нашу думку, розгляд роботи Алкуїна Йоркського "Риторика" ("Діалог мудрішого короля Карла й Альбіна, вчителя, про риторику й чесноти") є цікавим насамперед у таких аспектах: по-перше, склад і характер риторики, особливо у відношенні до античної спадщини; по-друге, взаємозв'язок риторики й діалектики в питаннях, пов'язаних з побудовою аргументації; по-третє, тлумачення риторики в цілому як певної техніки, що з успіхом може бути пристосована до християнського віровчення та державотворчої діяльності.

Щодо першого аспекту, то слід зазначити, що "Риторика" Алкуїна свідчить про те, що античний доробок у цій галузі був засвоєний Середньовіччям майже в повному обсязі стосовно її частин та основних понять. Більш точно, були опановані концепції риторики Цицерона і Квінтіліана. "Діалог" розпочинається з прохання Карла розкрити йому правила риторики, оскільки сила цієї дисципліни найбільше виявляється у справах державних. Тобто інтерес імператора до ораторського мистецтва зумовлений практичним характером цієї дисципліни: "...сила цього мистецтва найповніше виявляється в питаннях державних. А як ти добре знаєш, з огляду на царські заняття та двірські турботи ми постійно обертаємося навколо питань такого роду й безглуздо було б не знати правил мистецтва, в яке мимоволі затягують нас справи повсякденні" [3]. І Алкуїн наводить думки Цицерона з його роботи "Про винахід" з приводу державотворчої ролі ораторського мистецтва, коли людина завдяки

переконанню і красномовству змусила інших людей перейти від "дикого" до "цивілізованого" способу життя.

Алкуїн підкреслює, що мистецтво риторики складається з п'яти розділів: винахід матеріалу, розташування його, виклад, запам'ятовування, виголошення (чітко зафіксовані в концепції Цицерона); має справу з красномовством трьох родів: урочистим, дорадчим, судовим (чітко зафіксовані в концепції Аристотеля); промова оратора повинна складатись із шести частин: вступ, оповідання, розчленування запитання (тобто демонстрація того, в чому ми згодні з противником, а що заперечуємо), доведення, спростування, завершення. Окрім того, Алкуїн пише і про систему статусів, на які розподіляються спірні пункти в судових ораторських промовах: "положення суперечки – ритори називають їх статусами, адже тут спірне питання ніби зупиняється і сторони не можуть на ньому зійтися – бувають логічні й юридичні" [4]. Слід відмітити, що за традицією статуси являли собою, так би мовити, стратегії реконструкції справи як для звинувачення, так і захисту від нього. Про систему статусів в античній риторичі М. Л. Гаспаров зокрема пише, що саме слово "статус" "... буквально означає "позу борця, що готовий до боротьби". Вчення про статуси розроблене було насамперед у судовому красномовстві, що надавало найбільш конкретний матеріал, але воно легко розповсюджується й на інші види красномовства, й на більш відокремлені роди запитань, охоплюючи в підсумку все коло людського пізнання" [5].

В Алкуїна логічні статуси вміщуються у чотирьох групах: вчинку, визначення, оцінки, відхилення. Тут відбувається відтворення системи статусів Квінтіліана (окрім, хіба що, останньої групи). Юридичні статуси Алкуїн виділяє в окрему групу, точніше вони можуть виявлятися в різних групах логічних статусів. У Квінтіліана ж вони містяться переважно в статусі встановлення (вчинку). До юридичних статусів належать: 1) смисл і буква закону; 2) двозначність у букві закону; 3) суперечливість між різними законами.

Загалом система статусів мала на меті певним чином організувати ораторську діяльність у напрямі підготовки до виступу в суді. Відповідно зорієнтована вона не стільки на підготовку власне ораторської промови, скільки на підготовку до суперечки. Карл спеціально запитує Алкуїна про те, скільки осіб зазвичай присутні в суді та який обов'язок кожного. Алкуїн називає чотири особи: суддя, свідок, позивач і захисник: "Обов'язок судді – справедливість, обов'язок свідка – правда, обов'язок позивача – посилити звинувачення для прибільшення справи, обов'язок захисника – послабити для применшення, якщо суперечка не торкається вимоги похвали чи нагороди: тоді навпаки, позивач повинний використати применшення, а захисник – прибільшення" [6].

Після цього Алкуїн переходить до докладного розгляду кожної частини ораторської промови з рекомендаціями для виконання завдань кожної з них. У контексті дослідження проблеми взаємозв'язку риторики

й діалектики варто докладно зупинитися на частинах промови, які безпосередньо стосуються аргументативної проблематики, а саме: доведення і спростування. Розглянемо визначення їх, які подає Алкуїн: "Доведення – це таке наведення доказів, яке дозволяє нашій стороні в суперечці викликати довіру й набути вагу. Доведення будується двома способами: від осіб і від обставин" [7]; "спростування – це доведення, що послаблює або знижує докази супротивника. Спростування береться з тих самих пунктів, що й докази, адже майже будь-яка річ може бути обґрунтована тим же, чим і спростована" [8].

Оскільки доведення і спростування можна брати з одних джерел, наведемо приклади Алкуїна висловлювань позивача та захисника по групах у таблицях 1 і 2.

Таблиця 1. Приклади аргументів від осіб позивача та захисника

№	Період життя особи, яку звинувачують	Аргументи позивача	Аргументи захисника
1.	Минуле	Ганьба минулого життя відповідача або його задатків, або схильностей, або норову, або вчинків. Вказівка на те, що відповідач вже робив подібні злочини, яким при цьому він був нахабним та жорстоким. Головне – применшити впливовість відповідача.	1. Вказівка на чесність і вірність відповідача державі, батькам, рідним, друзям. Головне – впевнено виставляти хороші вчинки відповідача. Злочин вчинив не через жадібність, злість або зрадництво, а випадково через незнання чи на чиєсь умовляння. 2. Якщо в минулому були нечесні вчинки, то це зумовлене нерозумністю через вік.
2.	Теперішнє	Якщо в минулому нема за що дорікнути відповідача, тоді треба вказати, що раніше не було видно справжнього характеру відповідача, а тепер він проявився. Тому не теперішній злочин треба вимірювати минулим життям, а минуле життя викривати в світлі теперішнього злочину.	Якщо минуле ганебне життя не можна прикрасити промовою, тоді треба наголосити на теперішньому, на тому, що йдеться тільки про злочин, а не про життя й схильності в цілому.

Як бачимо з цієї таблиці, приклади аргументів від осіб являють собою не просто джерела їхнього винаходу, але й певну стратегію їхнього застосування, а саме: якщо не вдається апелювати до минулого, тоді варто розробляти теперішнє.

Таблиця 2. Приклади аргументів від обставин позивача та захисника

№	Назва аргументу	Приклад позивача	Приклад захисника
1.	"Співпокладання": кожне припущення спростовується.	"Якщо відповідач постає перед судом зі страхом, його не треба звинувачувати, адже він чесна людина; якщо без страху, значить, він впевнений, що неповинний, і тому його теж не слід звинувачувати".	"Якщо відповідач постає перед судом зі страхом, то страх – свідчення його вини, і його слід звинувачувати; якщо без страху, значить, він безчесний, і його слід звинувачувати".
2.	"Перерахування": з багатьох наведених варіантів тільки один доводять з необхідністю.	"Оскільки у тебе є цей кінь, значить, ти його або купив, або отримав у спадок, або в подарунок; якщо це не так, значить, ти мусив його вкрати".	Можна сказати, що кінь був захоплений у ворога.

Приклади аргументу "співпокладання" Алкуїна за формою дуже схожі на міркування, які наводив Аристотель у "Риторичі": "Одна жриця не дозволяла своєму сину виголошувати політичні промови, говорячи: "Якщо ти будеш говорити справедливе, тебе зненавидять люди, а якщо несправедливе – боги". Але [можна також сказати, що] потрібно виголошувати такі промови, адже якщо ти будеш говорити справедливе, тебе любитимуть боги, якщо несправедливе – люди" [9].

Тобто розглянуті вище приклади аргументів у Алкуїна дають можливість говорити про те, що аргументи від обставин являють собою розгортання топів ("загальних місць"), які були виділені ще в античній риторичі. Зокрема, топ "співпокладання" розгортається в дилему (умовно-розділове міркування), а топ "перерахування" – в заперечувально-стверджувальний модус розділово-категоричного міркування. Алкуїн вказує також на те, що безумовні доведення можуть будуватися й у вигляді простого умовиводу: "Ви говорите, що я вчинив це тут, а я був у цей час за морем. Тому я не тільки не міг вчинити того, про що ви говорите, але й не міг вчинити" [10]. Таким чином, побудова доведень в ораторських промовах здійснюється у вигляді категоричних або гіпотетичних силогізмів. Можемо бачити, що у цій галузі був засвоєний античний доробок. Адже категоричні силогізми знайшли свій виклад вже в Аристотеля, а гіпотетичні були систематизовані в трактаті Боеція "Про гіпотетичні силогізми".

Крім вищенаведених безумовних ("таких, що не можуть бути іншим чином") способів доведення Алкуїн наводить "ймовірні" способи. До них він відносить аналогію та "умовивід". Хоча відмічає при цьому, що вони належать скоріше діалектиці, ніж риторичі. Співставлення цих двох способів дає змогу говорити про те, що аналогію використовують у діалозі, а "умовивід" може являти собою фрагмент промови, що може бути

використана в суперечці. Зокрема доведення через "умовивід" складається з таких частин: твердження, обґрунтування, додатковий засновок з додатковим обґрунтуванням і висновок. Розглянемо приклад доведення проти думки тих, хто вважає, що світом керує випадок, а не розум, який наводить Алкуїн [див. 11]:

Твердження: "Порядок кращий там, де керує розум, ніж там, де його немає".

Обґрунтування: "Дім, що керується порядком і розумом, облаштований в усіх відношеннях краще дому, що керується без них".

Додатковий засновок: "Немає кращого порядку, ніж порядок світобудови".

Додаткове обґрунтування: "Про розумне керування світобудовою свідчать схід і захід зірок, щорічне дозрівання плодів, коло пір року й днів".

Висновок: "Оскільки порядок краще там, де керує розум, ніж там, де його немає, й оскільки немає кращого порядку, ніж порядок світобудови, отже, й світ керується розумом".

Цей приклад, як і більшість інших, Алкуїн запозичує з робіт Цицерона. Видатний римський оратор вважав таку структуру "умовиводу" (аргументації) більш прийнятною, ніж аристотелівську – більший засновок, менший засновок, висновок. З іншого боку, обґрунтування твердження й додаткове обґрунтування можна об'єднати відповідно з твердженням і додатковим засновком, тобто вони не завжди є необхідними у процесах аргументації.

Показовою в роботі Алкуїна є й те, що він зачіпає питання щодо співвідношення язичницької та християнської риторики. Розглянемо це на прикладі аналогії як ймовірного способу доведення, яка "... доводить щось сумнівне за допомоги безсумнівного й змушує супротивника погодитися проти його волі" [12]. Напевно, що саме через таке визначення аналогії Алкуїн вважає, що вона, як й умовивід, більше належать діалектиці, ніж риторичі. Він наводить приклад аналогії, яка була використана невідомим філософом для доведення думки про те, що Ксенофонт і його дружина повинні стати найкращими чоловіком і жінкою. Інакше вони будуть шукати того, що вважатимуть найкращим: бути чоловіком найкращої дружини і бути дружиною найкращого чоловіка. Такий висновок було зроблено на підставі поступових відповідей Ксенофонта та його дружини на запитання типу: "Якщо у твоєї сусідки золото краще, ніж у тебе, то ти захочеш мати її золото чи своє?", "Якщо у твого сусіда земля краща, ніж у тебе, то якою землею ти захочеш володіти?". Ключовим ж було запитання: "Якщо у твоєї сусідки (сусіда) кращий чоловік (дружина), то кому віддаси перевагу – своєму чоловіку (дружині) чи чужому?". На це запитання і дружина, і Ксенофонт промовчали, хоча охоче відповідали на попередні. Прослухавши цей приклад аналогії невідомого філософа, Карл одразу ставить запитання:

"Карл: Чи був цей філософ християнином?"

Альбін: Він не був християнином, але був ритором.

Карл: Чому ж ми довіряємо йому?

Альбін: Він був послідовний у своєму мистецтві" [13].

Таким чином, майстерність у риторичі є достатньою підставою для сприйняття язичницького ораторського мистецтва. Далі Карл і пропонує бути послідовним у розгляді риторичі.

Зокрема він просить Алкуїна розповісти йому про особливості софістичних промов. Алкуїн спочатку відмовляється, а тоді наводить два приклади софізмів. Показовим у цьому аспекті є те, що Карл легко погоджується з тим, що він – людина, а Алкуїн – ні (міркування можна подати таким чином: "Карл і Алкуїн – це різне. Карл – людина. Отже, Алкуїн – не людина"), однак у нього викликає обурення те, що він – "три склади" (міркування можна подати таким чином: "Карл – людина. Людина містить три склади. Отже, Карл – це три склади") [див. 14]. Наведені приклади покликані продемонструвати Карлу винахідливість софістів, а також те, наскільки треба бути уважним, погоджуючись з першими припущеннями.

Вищенаведені приклади дають можливість ще раз пересвідчитися у нейтральності риторичі й діалектики саме як мистецтв ("ars"), точніше як певних знарядь, за допомогою яких можна і захищати, і спростовувати різні думки. Хоча християнська риторика більше зосереджена на питаннях "що" (тяжіє до сократівсько-платонівського риторичного ідеалу), а не "як", проте майстерності, вправності (знову ж таки, у термінології Платона) виявляється достатньо для того, щоб скористатися арсеналом античної риторичної традиції в розробці питань, наповнених новим змістом християнського віровчення.

Завершуючи розгляд "Риторичі" Алкуїна, варто підкреслити ще раз її компілятивний характер. Джерелом даної роботи були насамперед праці Цицерона, пристосовані і для християнського віровчення, і для нової культурної ситуації. Можна погодитись з думкою Н. А. Рубцової про проведення паралелей між Алкуїном і Цицероном: "... обидва вони вирішували просвітницькі завдання пристосування сучасної кожному з них аудиторії до попередньої риторичної культури: Цицерон, переосмислюючи й інтерпретуючи грецьку традицію для римлян, Алкуїн – римську традицію для варварів" [15]. Відтепер риторика виступає разом з теологією в умовах нової політичної ситуації. Адже укріплення імперії Карла Великого вимагало й нових ораторів.

У контексті даного дослідження слід акцентувати увагу на положенні Алкуїна щодо практичного характеру риторичі: "... винахід, розташування, виклад, пам'ять і виголошення покращуються наполегливою практикою й посиленими вправами і часто навички майже замінюють обдарування. У будь-якому мистецтві звичка робити вправи виховує впевненість і твердість, без яких мистецтво нічого не варте" [16].

У підсумку відмітимо, що концепція риторичі Алкуїна Йоркського повністю успадковує античний доробок цієї дисципліни щодо її складу та практичного характеру, який дає можливість пристосувати риторичі і до християнського віровчення, і до державотворчої діяльності. Взаємозв'язок риторичі й діалектики найвиразніше виявляється в розробці власне аргументативної проблематики, тобто таких частин ораторської промови, як доведення й спростування, аргументи для яких можуть братися з

одних джерел. На прикладах, які наводив сам Алкуїн Йоркський, бачимо, що такими джерелами насамперед є їхні форми ("співкладання", "перерахування" тощо), які в античній риторичі поставали як топи. У такий спосіб насамперед формувалися навички підготовки до суперечок. А розвиток і вдосконалення подібних навичок відбувався вже в нових освітніх закладах – університетах, які остаточно сформувалися в епоху пізнього Середньовіччя, але їхнім прообразом була якраз придворна школа Алкуїна Йоркського.

1. *Волинка Г. І.* Історія філософії в її зв'язку з освітою / Г. І. Волинка, В. І. Гусєв, Н. Г. Мозгова та ін. – К. : Каравела, 2006. – С. 198. 2. *Жильсон Э.* Философия в средние века: От истоков патристики до конца XIV века / Э. Жильсон ; общ. ред., послесл. и примеч. С. С. Неретиной. – М. : Республика, 2004. – С. 144–145. 3. *Алкуин.* Риторика. Диалог мудрейшего короля Карла и Альбина, учителя, о риторике и добродетелях // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – М. : Наука, 1986. – С. 191. 4. Там же. – С. 194. 5. *Гаспаров М. Л.* Античная риторика как система // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. – М. : Наука, 1991. – С. 29. 6. *Алкуин.* Риторика. Диалог мудрейшего короля Карла и Альбина, учителя, о риторике и добродетелях. – С. 201. 7. Там же. – С. 206. 8. Там же. – С. 212. 9. *Аристотель.* Риторика // Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Мн. : Литература, 1998. – С. 921. 10. *Алкуин.* Риторика. Диалог мудрейшего короля Карла и Альбина, учителя, о риторике и добродетелях. – С. 209. 11. Там же. – С. 211. 12. Там же. – С. 210. 13. Там же. 14. Там же. – С. 214–215. 15. *Рубцова Н. А.* Дидактический характер "Риторики" Алкуина // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – М. : Наука, 1986. – С. 245. 16. *Алкуин.* Риторика. Диалог мудрейшего короля Карла и Альбина, учителя, о риторике и добродетелях. – С. 219.

Надійшла до редколегії 14.12.12